

A TISZTÁJ DIÁKMELLÉKLETE

148. szám

KOVÁCS FLÓRA

A választék kísértése

SZILÁGYI DOMOKOS *MEGVERT AZ ISTEN* CÍMŰ
KÉZIRATTÖREDÉKÉRŐL

„Irónia és lelkiismeret: ez a kettő egy,
s ez alkotja a költészet alapját.”¹

Thomas Mann

„A világ szétszakadása
megjelenik a költeményben,
a túlival való kapcsolatában
a lírai én a közöttbe kerül
mind az idő, mind a tér
tekintetében.”

”

A Szilágyi Domokos költészetében megjelenő iróniát Cs. Gyimesi Éva már mélyrehatóan kimutatta², e tanulmányban azonban egy kéziratöredékre, a *Megvert az Isten* címűre³ összpontosítva magát a *mozgást* vizsgálom, amely az irónia természetétől nehezen választható el.⁴

A Cs. Gyimesi elgondolta Szilágyi Domokos-módszer sajátja az értékek közötti feszültségből ered. Ezt visszatérően értékdiszsonanciaként nevezi meg, s a feszültséget az *igazsághoz* köti. E disszonanciát két síkon mindenképpen fontosnak tartja hangsúlyozni: egyrészt a Szi-lágyi Domokost

¹ Thomas Mann levele Kosztolányihoz = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nérol, a véres költő*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 5–8., 6.

² Vö.: CS. GYÍMESI Éva, *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1990.; CS. GYÍMESI Éva, *Gyöngy és homok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1992, kiemelten 68–74.

Más összefüggésben Borbély András is hosszasan kitért rá: BORBÉLY András, *Költészet és totalitarizmus: Szilágyi Domokos* [egyetemi doktori disszertáció], Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2013.

³ SZILÁGYI Domokos, *Megvert az Isten* [1976. augusztus] = Sz. D., *Világok hava*, szerk., válogatta és az utószót írta SZAKOLCZAY Lajos, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1988, 351–353.

⁴ A mottóul választott Thomas Mann idézet indokoltságát a tematikán kívül Paul de Man megjegyzése is alátámasztja, amelyben e szerző iróniához való kapcsolódását adja: „Thomas Mann[t], akit általában a legfőbb német ironikus írónak tekintenek”. = Paul DE MAN, *Az irónia fogalma* = P. D. M., *Esztétikai ideológia*, Bp., Janus-Oris, 2000 (Orbis Universitatis, Irodalomtudomány), 175–204., 181.; A továbbiakban nem szükséges de Mannak önnön, régebbi írására vonatkozó megszorítását (DE MAN, *Az irónia fogalma...*, i. m., 184.) követnünk, sokkal inkább e két írás (az előbbi, ill. az iróniát taglaló részek: Paul DE MAN, *A temporalitás retorikája* = *Az irodalom elméletei 1.*, sorozatszerk. THOMKA Beáta, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, 1996, 33–61.) egymást kiegészítését vehetjük tekintetbe.

körülvevő társadalmi közeg és az egyén összeütközésében,⁵ másrészt magában a költészetben megmutatkozó játékban. E kettő természetszerűleg nem függetleníthető egymástól. Az irónia ugyanakkor önnön mivoltából adódóan a létrejött diszharmóniát be tudja fogni, hiszen a feszültségre épül. („Az életében felfedezhető ellentmondások, értékdiszsonanciák valójában feloldatlanságukban maradhatnak csak igazak.”⁶; „A világkép értékszerkezetében semmi sem képes oldani a válságból származó tragikus diszharmóniát, csak az iróniának van hatalma ideig-óráig arra, hogy uralni tudja az ellentéteket.”⁷)

Az iróniát tárgyaló Paul de Man már a meghatározásában végigvette a mozgást, amely a definíciópróbálkozások történetéhez kapcsolható.⁸ Dánél Mónika kiemelten Friedrich Schlegel és de Man meglátásait elemezve Schlegelre alapozva fogalmazza meg, hogy „az irónia »az önteremtés és önpusztítás állandó váltakozásának« (Friedrich Schlegel) kifejezője”⁹. De Man több helyen szereplő definíciókísérletét, majd a 42. töredékből¹⁰ kiindulva találjuk meg, ahol pedig Schlegel használja a *buffo* kifejezést.¹¹ De Man álláspontját a fichte elgondolást segítségül hívva, s a *commedia dell'art*éra támaszkodva a *töréssel* hozza összefüggésbe.¹² A retorikában használatos parabázist mint a megszakítás regiszterváltásban lelhető példáját, illetve az anakoluthon-t, amely a szintaxistörésnél jelenik meg, emeli be,¹³ illetve bevezeti: „Friedrich Schlegel megfogalmazását némileg kiterjesztve azt mondhatjuk, hogy egy allegóriának (egy alakzat allegóriájának) a szüntelen parabázisává, vagyis iróniává válik. Az irónia nem trópus többé, hanem minden tropologikus megismerés dekonstruktív allegóriájának szétbomlása, azaz más szóval, a megértés szisztematikus szétbomlása. Mint ilyen, az irónia korántsem zárja le a tropologikus rendszert, hanem éppenséggel kikényszeríti e rendszer eltévelyedésének ismétlődését.”¹⁴

⁵ Itt nem taglalom a Szilágyi Domokos ügynökműltját elemző diskurzust, lévén, hogy írásomnak nem ez a tárgya. Cs. Gyimesinek az egyén szabadságát fejtegető egységek mögött rejlő álláspontja – mely a szorongatott helyzetben is megnyilvánuló egyéni szabadságot érzékelteti (pl.: Cs. Gyimesi, *Álom és értelem...*, i. m., 137.) – majd későbbi kötetében Epiktétosz jellemzésénél szintén megtalálható. Vö.: Cs. Gyimesi Éva, *Szem a láncban. Bevezetés a szekusdoszsiék hermeneutikájába*, Kolozsvár, Korunk – Komp-press Kiadó, 2009, 12. (Cs. Gyimesi Éva nevének írásmódjánál mindig az adott kötet írásmódját követem a hivatkozásnál.)

⁶ Cs. Gyimesi, *Álom és értelem...*, i. m., 7.

⁷ *Uo.*, 16.

⁸ Vö.: DE MAN, *Az irónia fogalma...*, i. m.; DE MAN, *A temporalitás retorikája...*, i. m.; DÁNÉL MÓNIKA, *Az irónia temporalitása* = D. M., *Áttetsző keretek. Az olvasás intimitása*, Kolozsvár, Korunk – Komp-press, 2013 (Ariadné Könyvek), 143-183.

⁹ DÁNÉL, *Az irónia temporalitása...*, i. m., 162. Mind Dánél, mind de Man itt Schlegel 37. kritikai töredékeire támaszkodik. Vö.: FRIEDRICH SCHLEGEL, *Kritikai töredékek* = August Wilhelm SCHLEGEL – Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, vál., szerk. bev. és jegyzetek ZOLTAI DÉNES, Bp., Gondolat, 1980, 213-237., 218-219.

¹⁰ Friedrich SCHLEGEL, *Kritikai töredékek...*, i. m., 219-220.

¹¹ Ne feledjük ugyanakkor, hogy a romantikus iróniameglátás a szókratészi továbbírása. Vö.: BALOGH ANDREA, *Ironológiai felvezetés* = B. A., *Az irónia Karácsony Benő regényeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2012 (Doktori dolgozatok 4.), 17-37., 22.

¹² DE MAN, *Az irónia fogalma...*, i. m., 194-195.

¹³ *Uo.*, 195.

¹⁴ Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, Bp., Magvető, 2006², 349.

A *Megvert az Istenben* a regiszterváltások halmazát szemlélhetjük, egy állandó kiközöklést (más szavakkal regiszterkeresést, megszakítást) tapasztalhatunk. Ezek ugyanakkor nem emelhetők el az olyan erős nyelvi törésektől, amelyek tipográfiailag is jelölve vannak:

„Lettem, hát lettem,
nyöghetem.
Nincs piros ászom,
tök hetem,
tüdöm akár ki-
köphetem - -
lettem és tettem -
nyöghetem.

[...]

Függök a légben,
ég s föld közt –
választhaték vón jobb
időközt?
Mindegy. Hisz nem én
választék.
Legfönnebb, hogy nincs
választék

hajamban – ez is
valami.”¹⁵

Szilágyi Domokos az idézett példában a kártyát, így a költészetten kívüli játékot beléptetve előkészíti a választás lehetőségének kérdéskörét, amelynél viszont be fog bizonyosodni, hogy az valójában a szerencséhez vagy legalábbis egy egyéntől független megvalósulásához rendelődik. Ezt mind a választás kifigurázásával és a rá oly jellemző regiszterváltás bravúrrjával¹⁶ tudja megtenni. Az ellentételezéssel végrehajtja egyben azt a mozgást is, amely az ironia lényegi sajátossága.

A váltások és választások magukkal hoznák az ellentételezés teljes problematikáját. A Szilágyi Domokos-töredék e felmerülő kérdéskört ellenben tompítja, jobban mondva finomítja a *kettősséggel*. Ez utóbbi abban tér el az ellentételezéstől, hogy nincs benne szembenállás,

¹⁵ SZILÁGYI, *Megvert az Isten... i. m.*

¹⁶ Ezt Cs. Gyimesi aláhúzza a költészetében, s egyben a posztmodern jegyeit véli ebben felfedezni. Vö.: Cs. GYIMESI, *Álom és értelem... i. m.*, pl. 128-129.; Orbán Gyöngyi a *Bartók Amerikában* című vers vizsgálatánál a regiszterváltásokat végigveszi. Vö.: ORBÁN Gyöngyi, *A Bartók-poéma mint partitúra* [Kézirat]. Köszönöm Orbán Gyöngyinek, hogy a kéziratban lévő tanulmányát olvashatóvá tette számomra. A tanulmány azóta megjelent, a hivatkozott egységek oldalszámait a továbbiakban arra vonatkoznak: vö.: ORBÁN Gyöngyi, *A Bartók-poéma mint partitúra*, *Látó*, 2014/11, 90–102.

hanem sokkal inkább *kiegészítés*¹⁷. A játékba hozott egyik pólusnak szüksége van a másikra önnön léte megvalósulásához: a zene a hallás révén létezhet, az éber éjszaka csak az alvás viszonylatában definiálható, a szerelemhez a két individuum együttese elkerülhetetlen.

„Meg a muzsika
hallással.
Meg az éj éber
alvással.
Meg a szerelem
egymással.”¹⁸

A regisztráltások a törés jegyének beírásán túl – mely nem függetleníthető az emberi természetétől a nem-egész lét emberi vonásában – társulnak a filozofikus hangvétellel, amelynek mintegy elrejtéseként Szilágyi Domokos a humort aktualizálja, és amely a teológiai diskurzusra való utalásokban bővelkedik. Jóllehet a szerző e diskurzustól távolodást megkísérelte, költészetében a rá való reflexió akár a kétségben – Őgy a hit tulajdonságával¹⁹ – mindvégig feltűnik.²⁰ E próbálkozás nyoma a saját magán *nevetés* kiváltásában érzékelhető. A kereszténység és a nevetés egymáshoz viszonyított távolsága a Charles Baudelaire-i érvelés meghatározó pontja²¹; a nevetést a bűnbeesés következményeként érti. A Bukásra emlékeztetéssel viszont az egyén a természetben, azzal való kapcsoltságban újra és újra szembesül.²² A Bukással való önnön találkozást, s nevetéssel fogadást Baudelaire a *dédoublement*-hoz, vagyis egy önmegkettőző folyamathoz köti, amely során az egyén önmagára reflexíven tekint.²³

¹⁷ Ez Szilágyi Domokos világszemléletéből következik. Erről még a későbbiekben.

¹⁸ SZILÁGYI, *Megvert az Isten...*, i. m., 351.

¹⁹ Balassa Péter a hit kétséghez fűződő jellegét rendkívül találóan foglalja össze: „Ha a hit garantált volna, nem hit volna, hanem bizonyosság. Nem feszültség, nem út, nem dráma, tehát nem párbeszéd többé” = BALASSA Péter, *A párbeszéd, a hallgatás meg a vita* = B. P., *Szabadban*, Bp., Liget Könyvek, é. n., 38-48., 43.

²⁰ Cs. Gyimesi az *Öregek könyve* (Vö.: PLUGOR Sándor rajzai, SZILÁGYI Domokos verse, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976.) kapcsán ezt így diagnosztizálja: „Ha mégis metafizikusba hajló területre tévedne, rögtön az ironikus gondolatiság vértetéiben lép fel” = CS. GYÍMESI, *Álom és értelem...*, i. m., 141. Emellett nem hagyható figyelmen kívül a szerző tiszteletesekben gazdag származása sem. Erről tanúskodik a családi levelezést egybefoglaló kötet is, Vö.: *Szilágyi Domokos családi levelezése*, összeáll., elő- és utószó, magyarázatok, jegyzetek SZILÁGYI Kálmán, Szatmárnémeti, k. n., 2010 (Ott-honom Szatmár megye, 33).

²¹ Bár Baudelaire önnön teológiai jártasságát mérsékeltnak állítja be: „Egyáltalán nem szándékozom felelőtlenül teológiai vizekre hajózni, ilyen kiránduláshoz sem megfelelő iránytűvel, sem elég vitorlázattal nem rendelkezem” = CHARLES BAUDELAIRE, *A nevetés mibenlétéről és általában a komikumról a képzőművészetben* [1855] = *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*, vál., ford., előszó és jegyzetek CSORBA Géza, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964 (A művészettörténet forrásai), 72-88., 74.

²² DE MAN, *A temporalitás retorikája...*, i. m., 40-41.

²³ „Az ember sohasem nevet saját bukásán, hacsak nem filozófus, hacsak nem képes minduntalan kilépni önmagából s tárgyilagossággal szemlélni saját *énjének* kalandjait.” = BAUDELAIRE, *A nevetés mibenlétéről...*, i. m., 78. Baudelaire a *kilépni* helyett a *se dédoublet*-t [ebben a kontextusban

De Man ezt Baudelaire-interpretációjában a nyelvvel foglalkozók kiváltságához társítja,²⁴ s megállapítja, hogy az „én belső problémái” jelennek meg az iróniában.²⁵ A „nyelvi meghatározottságú egyén” „saját elesésén nevet, a saját magáról alkotott téves, misztifikált elképzelést neveti ki [...] Az ironikus, kettős én, melyet az író vagy filozófus a nyelve segítségével alkot, úgy tűnik, csak empirikus énje kárára jöhet létre, azáltal, hogy a misztifikált egyensúly állapotából lebukik (vagy felemelkedik) saját misztifikációja tudatosításának szintjére”²⁶. A Bukás tudása egyszerre teológiai és tényleges értelemben a poézissel egyenértékű. Ebből a szemszögből már nem is olyan obskúrusak Szilágyi Domokos egymást követő sorai és a lírai én önnönmagán nevetései.

„Megvert az Isten
élettel.

Meg a poézis
vallással.”²⁷

A nevetések folyamán azonban megteremtődik az „arctorzítás” és a töredékben a lírai ének az ironikus nyelv működéséhez kötött „arcrongálása”, a maszkok alkalmazása, amely a lírai ént a teljes szétbomlás, az őrülség felé tolhatja.²⁸ Ez a „rongálás” nem választható el az iróniában fellelhető „bomlasztástól” sem, amelyet a szöveg maga generál. De Man ez utóbbi meglátásának következménye de Man önrevíziójából ered.²⁹ Szilágyi Domokost nagyban segíti a szóviccekhez való ragaszkodása még költeményeiben is.³⁰ Létrehozza velük a játékot, s egyben egy új koherenciát létesít a rombolás által.³¹ Az irónia lényegi mozzanatát villantja így fel.

„Lettem, hogy legyek
végtére
ország-világnak
cégére;
ki tudja, ilyen
cég ér-e

kb. megkettőződik] használja. BAUDELAIRE, *De l'essence du rire = Curiosités esthétiques. L'Art romantique et autres Œuvres critiques*, szerk. H. LEMAÎTRE, Paris, 1962, 215 kk.

²⁴ DE MAN, *A temporalitás retorikája...*, i. m., 39.

²⁵ Uo., 36.; nem hagyható figyelmen kívül, hogy már az antikvitásban megteremtődött az irónia és a komikum párosulása a szerénységet mutató eirón és a tudásában biztos alazón figura kettőse révén. Vö.: „Az irónia az eirón alakja által a komikummal kapcsolódott össze, amit az az inkongruencia eredményezett, hogy a szereplő valójában más, mint aminek mutatja magát.” = BALOGH, *Ironológiai felvezetés...*, i. m., 17-18.

²⁶ DE MAN, *A temporalitás retorikája...*, i. m., 40., 41.

²⁷ SZILÁGYI, *Megvert az Isten...*, i. m., 351.

²⁸ Vö. ehhez Dánél invenciózus fejtegetését: DÁNÉL MÓNICA, *Az irónia temporalitása...*, i. m., 159.

²⁹ Vö.: DE MAN, *Az irónia fogalma...*, i. m., 200.

³⁰ Családi levelezésében olvashatjuk a szóviccek özönét, vö.: Szilágyi Domokos *családi levelezése...*, i. m.

³¹ BALOGH, *Ironológiai felvezetés...*, i. m., 29.

bármit is – járjunk
végére.

[...]

Függök a légben,
ég s föld közt –
választhaték vón jobb
időközt?
Mindegy. Hisz nem én
választék.
Legfönnebb, hogy nincs
választék

hajamban – ez is
valami.”³²

Az iróniának a fenti két jegy általi, töréstől elválaszthatatlanságából adódik a kétség³³, amely az újraolvasás szükségessége mellett szól. Ez alkothatja meg egyben az intenció önkényességétől való szakadást is a schlegeli rendszerben, ezért emelheti ki Dánél ez elgondolásnak hermeneutikával közös pontját: „Azonban ez az ironikus nyelvi önkényesség összekapcsolódik az olvasó (jobb) értésével – és ez az, ami Schlegel megértésméletét a hermeneutikához közelíti. Hiszen ez az ellenőrizhetetlen önkényesség a meg(-nem-)értés lehetőségeinek, a másként értés nyitottságának a feltétele egyben”³⁴. Nem feledhető el emellett az, amit Orbán Gyöngyi a *Bartók Amerikában*-versnél a „mű visszahívó erejének”³⁵ nevez. A költeményhez vissza-visszatérés, azaz az újraolvasás(ok) következménye, hogy „megtanuljuk” olvasni a verset, a szakadásait, a töréseit (is) érteni. A nehézség a *Megvert az Isten*-múnél is³⁶, hogy kivehető egy, nem előtérbe állított, finoman meg/beírt filozófiai diskurzus, aforizmaszerűségeivel befogadhatóvá, de nem leegyszerűsítővé téve, ugyanakkor a vers felfejtése közben az elemzőnek szükséges látnia, hogy e diskurzus ténylegesen a háttérben működik, s ennek a vizsgálat során uralkodóvá formálása brutális aktus lenne. Nem jelenthető ki egy diskurzus egészében beemelése a versbe, a mű maga hoz létre egyet, annak le-nem-zártságával. A vers sorról-sorra képessé teszi a befogadót ennek olvasására, vagyis a költemény „megtanít” önnönmaga olvasására³⁷.

³² SZILÁGYI, *Megvert az Isten...*, i. m., 352.

³³ BALOGH, *Ironológiai felvezetés...*, i. m., 31.

³⁴ DÁNÉL, *Az irónia temporalitása...*, i. m., 166.

³⁵ ORBÁN, i. m., 91.

Orbán Gyöngyi a *Bartók Amerikában* című költemény kapcsán beszél a „törmelékből” építkezésről. Vö.: ORBÁN, i. m., 94.

³⁶ Mint a Szilágyi Domokos-munkák nagy hányadánál; kimutatható ennek nyoma még a Vermesy Péterrel közös *Pimpimpáré*-kötetnél is a zeneiséggel egybefűzve (SZILÁGYI Domokos – VERMESY Péter, *Pimpimpáré*, Bukarest, Kriterion, 1976.).

³⁷ Erről a folyamatról szól Orbán Gyöngyi is a *Bartók Amerikában* kapcsán, ORBÁN, i. m., 93.

A le-nem-zártság a fenti mellett/és az értelmezés le-nem-zárhatóságán túl a Szilágyi Domokos műveinél fellelhető személyes én és a világ viszonyából szintén eredeztethető. Költészetének különböző változásai, elmozdulásai közepette a személyes én és a világ egymásba csatolásai, nem-szembenállásai kimutathatóak. A *Megvert az Isten*-töredék a sajátos és a költőnél ismert időszerkesztést applikálva, erősíti ezt a tér szemléletének vegyítésével. Az Egyed Péter által leírt *innen* idő „azért válik egyetemessé, mert állandóan korrespondál a túlival, s amikor a szavak erejét egy más tapasztalati jelen ereje meghaladja, továbbra is idő-világ-személyesség skémaként működik”³⁸. A világ szétszakadása megjelenik a költeményben, a túlival való kapcsolatában a lírai én azonban a *között*be kerül mind az idő, mind a tér tekintetében. Az idő és a tér egybejátszása megtörtént:

„Függök a légben,
ég s föld közt –
választhaték vón jobb
időközt?”³⁹

Mivel a személyes én és a világ egybetartozása él, még ha a *között* sajátosságával is, így az iróniához köthető *dédoublement* mehet végbe. A lírai én erre a *között*-viszonyra összpontosíthat reflexíven. A vers ily módon is magában foglalhatja azt a „logikus szépséget”⁴⁰, mely az irónia tulajdonsága. A filozófia és az irodalom, azaz a költészet szétválaszthatatlansága – mely kérdésként ott rejlik a schlegeli rendszerben – a *Megvert az Isten* című töredékben megvalósult.

³⁸ EGYED Péter, *A megdöntött véges = A költő életei*, összegyűjt. és szerk. KÁNTOR Lajos, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1986, 283-287., 285.

³⁹ SZILÁGYI, *Megvert az Isten...*, i. m., 352.

⁴⁰ Friedrich SCHLEGEL, *Kritikai töredékek...*, i. m., 219.